

سرشناسه:	معرفت، حامد، ۱۳۶۰ -
عنوان و نام پدیدآور:	سیمای منسجم سوره‌های قرآن: نظریه غرض محوری در انسجام سوره‌های قرآن / حامد معرفت.
مشخصات نشر:	قم: تمهید، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری:	۴۱۶ ص.؛ ۵/۱۴×۲۱/۵ س.م.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۵۰۷۹-۵۱-۷
وضعیت فهرست نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص ۳۹۹؛ همچنین به صورت زیرنویس.
عنوان دیگر:	نظریه غرض محوری در انسجام سوره‌های قرآن.
موضوع:	قرآن -- سوره‌ها و آیه‌ها -- ارتباط
موضوع:	Qur'an -- Suras and ayats -- Communication
موضوع:	قرآن -- سوره‌ها و آیه‌ها -- مناسبات
موضوع:	Qur'an -- Soras and ayats -- Relations
موضوع:	قرآن -- مسائل لغوی
موضوع:	Qur'an -- Language, Style
رده بندی کنگره:	BP۷۱
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۱۵۹
شماره کتابشناسی ملی:	۵۹۲۲۵۰۸

سیمای منسجم سوره‌های قرآن (نظریه غرض محوری در انسجام سوره‌های قرآن)

مؤلف: حامد معرفت
مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
ویراستار: مجتبی خطاط
صفحه‌آرا: علی عبادی فرد
نوبت و سال چاپ: اول / ۱۳۹۸
شمارگان: ۵۰۰
قیمت: ۷۵۰۰۰۰ ریال
ناشر: مؤسسه تمهید
آدرس: قم، بلوار شهید صدوقی، خیابان فجر، خیابان دانش، کوچه ۶، پلاک ۲۹، طبقه ۱-
تلفن: ۰۲۵۳۲۹۲۰۲۴۴

این کتاب با حمایت صندوق حمایت از پژوهشگران و فن‌آوران منتشر شده است.

تمام حقیقه، داء، ناشر محفوظ است.

سیمای منسجم سوره‌های قرآن

نظریه غرض‌محوری در انسجام سوره‌های قرآن

حامد معرفت

موسسه تهید

سخن ناشر

بسمه تعالی

انتشارات تمهید به جهت تنظیم و نشر آثار آیت الله محمد هادی معرفت رحمته تأسیس و به توفیق الهی توانست بسیاری از آثار معظم له را به زیور طبع مزین سازد. آخرین اثری که این انتشارات در دست نشر دارد، جلد‌های جدیدی از کتاب تفسیری گران سنگ ایشان با عنوان «التفسیر الاثری الجامع» می باشد که پیش از این شش جلد آن توسط همین انتشارات به طبع رسیده بود. این نوید را می دهیم که به زودی مجلدات جدید این تفسیر که با مدیریت و قلم شاگرد برجسته معظم له، حجت الاسلام والمسلمین رستم نژاد آماده شده است، به جامعه علمی عرضه شود.

انتشارات تمهید، در کنار تنظیم و نشر آثار آیت الله معرفت رحمته تنظیم و نشر آثار حجت الاسلام والمسلمین استاد بهجت پور را نیز که یکی دیگر از شاگردان به نام معظم له می باشند، در دستور کار قرار داده که حاصل آن، نخستین تفسیر شیعی به ترتیب نزول با عنوان «همگام با وحی» است.

این انتشارات، از سایر پژوهشهای قرآنی نیز حمایت کرده و آثار گوناگونی را از پژوهگران فرهیخته در زمینه تفسیر و علوم قرآنی منتشر نموده است. از جمله آخرین اثر، نشر مجموعه مقالات «تمهید نامه» با موضوع بررسی آرای

علوم قرآنی آیت الله العظمی فاضل لنکرانی رحمته الله می باشد که حاصل زحمات ده پژوهشگر قرآنی است.

اما کتاب حاضر، تألیف فرزند آیت الله معرفت رحمته الله، حجت الاسلام و المسلمین دکتر حامد معرفت است که با قلمی استوار توانسته است نظریه «غرض محوری در انسجام سوره‌های قرآن» را به اثبات رسانده و قواعد دستیابی به اغرض سوره‌ها را نمایان سازد. این تألیف از بسیاری جهات اولین و برترین بوده و توانسته است جزء آثار برگزیده جشنواره «علامه حلی» قرار گیرد. کتاب حاضر ابتدا در دانشگاه «قرآن و حدیث»، در قالب رساله دکتری سامان یافته و پس انجام برخی تغییرات تکمیلی و اصلاحی، با حمایت «صندوق حمایت از پژوهشگران و فن‌آوران کشور» منتشر شده است. به همین مناسبت لازم می‌دانم از مؤلف گرامی، مسئولین دانشگاه قرآن و حدیث و صندوق حمایت از پژوهشگران تشکر صمیمانه ای داشته باشم.

من الله التوفیق و علیه التکلان

مدیریت انتشارات تمهید

۳۰ آبان ۱۳۹۸

فهرست

۱۷	.....	دییاجه
۱۷	.....	مقدمه
۱۹	.....	پیشینه پژوهش
۲۷	.....	مفهوم شناسی
۲۷	.....	۱. غرض
۳۱	.....	۲. وحدت موضوعی
۳۲	.....	۳. انسجام
۳۵	.....	مروری بر دلایل انسجام سوره‌های قرآن

بخش اول: مبادی و مبانی نظریه غرض محوری

۴۳	.....	درآمد
۴۵	.....	۱. اشاره به نقش غرض در انسجام بخشی به سوره‌ها در گفتمان مفسران و پژوهشگران
۴۵	.....	روش بررسی
۴۷	.....	اشارات مفسران سابق به غرض به عنوان عامل انسجام سوره
۴۷	.....	۱. فخر رازی و توجه به مقصود سوره‌ها
۴۸	.....	۲. شاطبی و اشاراتی به غرض سوره‌ها
۴۹	.....	۳. مجد الدین فیروزآبادی و تصریح به وجود مقصود برای هر سوره
۵۰	.....	۴. برهان الدین بقاعی و تصریح به نقش غرض در انسجام سوره‌ها
۵۱	.....	اشارات سید قطب به غرض سوره‌ها به عنوان عامل انسجام سوره
۵۵	.....	۱. عدم توفیق سید قطب در تبیین شخصیت سوره بر موضوع محوری

۲. توفیق سید قطب در تبیین شخصیت خاص سوره بر محور غرض ۵۹
- تصريح علامه طباطبائی به غرض به عنوان عامل انسجام سوره ۶۱
- رویکرد دیگر مفسران و پژوهشگران معاصر در مورد عامل انسجام سوره ۶۳
۱. عبدالحمید فراهی و امین احسن الصلاحی و تأکید بر عمود سوره ۶۴
۲. محمود بستانی و تأکید بر بنیان هر سوره بر هدفی خاص ۶۵
۳. احمد بدوی و تصريح بر وجود هدف خاص برای هر سوره ۶۶
۴. محمود حجازی و تصريح بر غرض خاص هر سوره ۶۶
۵. محمد عبدالله دزاز و تصريح به غرض خاص برای هر سوره ۶۸
۶. سعید حوا و هدف‌مندی سوره‌ها ۶۹
۷. محمد مدنی و توجه به غرض سوره‌های نساء و انعام ۶۹
۸. عبدالله شحاته و تألیف در زمینه اهداف و مقاصد سوره‌ها ۷۰
۹. علامه فضل الله و اشاره به مسئله و هدف سوره ۷۱
۱۰. شرف الدین و پرداختن به اهداف سوره‌ها ۷۱
۱۱. عبدالمتعال صعیدی و تأکید بر غرض هر سوره ۷۲
۱۲. آیت الله معرفت و تأکید بر هدف خاص هر سوره ۷۴
۱۳. استاد بهجت‌پور و تبیین مقصود خاص تمامی سوره‌ها ۷۵
۱۴. دکتر رضایی اصفهانی و بیان اهداف یکایک سوره‌های قرآن ۷۶
۲. شواهد تأییدکننده نقش یگانه غرض در انسجام سوره‌ها ۷۹
- الف) غرض عامل تکوین و وحدت متن از دید زبان‌شناسی نوین ۸۰
- ب) غرض عامل تکوین متن از دید نحو قدیم ۸۳
- ج) غرض عامل تکوین سیاق ۸۵
- د) غرض عامل اتصاف کلام به بلاغت ۸۸
- ه) غرض عامل انسجام متون تحقیقی ۹۱
- عدم نقش دیگر عناصر در انسجام ۹۶
- یکم. بررسی نقش فرضیه ۹۶
- دوم. بررسی نقش موضوع ۹۷

۹۹.....	جمع‌بندی و تطبیق نتایج بر سوره‌های قرآن
۱۰۱.....	و) غرض، ملاک وحدت و تمایز علوم
۱۰۲.....	۱. نقد جایگاه موضوع در وحدت و تمایز علوم
۱۰۵.....	۲. تثبیت غرض به عنوان عامل وحدت و تمایز علوم
۱۰۷.....	۳. جمع‌بندی و مقایسه نتیجه بحث با سوره‌ها
۱۰۹.....	۳. گونه‌شناسی اغراض سوره
۱۰۹.....	مقدمه
۱۱۰.....	الف) غرض کلان و ویژه
۱۱۰.....	غرض کلان قرآن
۱۱۳.....	غرض ویژه هر سوره
۱۱۴.....	ب) غرض نهایی و میانی و ابتدایی
۱۱۵.....	غرض نهایی سوره
۱۱۵.....	وحدت یا تعدد غرض نهایی سوره
۱۱۹.....	اغراض میانی بخش‌های سوره
۱۲۱.....	غرض ابتدایی هر آیه و هر فراز
۱۲۳.....	ج) غرض تنزیلی و تطبیقی
۱۲۶.....	د) غرض مستقیم و غیر مستقیم
۱۳۰.....	ه) غرض اصلی و فرعی
۱۳۰.....	انواع دلالات و رابطه آن با انواع اغراض
۱۳۵.....	لزووم تفکیک میان غرض اصلی و فرعی

بخش دوم: قواعد کشف اغراض سوره‌ها

۱۴۱.....	درآمد
۱۴۲.....	مقدمه: کشف غرض در گرو کشف و تحلیل سیاق
۱۴۲.....	۱. گونه‌های سیاق
۱۴۵.....	۲. رابطه گونه‌های سیاق با غرض
۱۴۸.....	نتیجه‌گیری

۱. قواعد تحلیل سیاق موقعیت و کشف غرض ۱۵۱
- الف) توجه به فرهنگ جامعه عربی عصر نزول ۱۵۲
- ب) توجه به زمان و مکان نزول سوره ۱۵۴
- ج) توجه به روند تغییر و تحول فکری و رفتاری جامعه ۱۵۷
- د) توجه به مخاطب سوره ۱۶۱
- هـ) توجه به سبب نزول سوره ۱۶۳
- و) توجه به سبب نزول آیات سوره ۱۶۶
- ز) توجه به واکنش‌های جامعه در برابر دعوت پیامبر ﷺ ۱۶۸
- ح) توجه به انتقادهای سوره از وضعیت جامعه ۱۶۹
- ط) توجه به سؤالات و شبهات مردمی ۱۷۱
- ک) توجه به روایات فضیلت و خواص سوره ۱۷۵
- ل) توجه به نام سوره ۱۷۷
۲. قواعد تحلیل سیاق فرا سوره‌ای و کشف غرض ۱۷۹
- الف) توجه به اهداف کلان قرآن ۱۷۹
- ب) توجه به اهداف کلان سوره‌های مکی و مدنی ۱۸۴
- ج) توجه به اغراض سوره‌های پیشین در ترتیب نزول ۱۸۵
- د) توجه به گام‌های تحول در قرآن ۱۸۸
- هـ) توجه به شباهت‌های ساختاری سوره‌ها ۱۹۱
- و) توجه به ساختارهای خاص ۱۹۳
۳. قواعد تحلیل سیاق لفظی درون سوره و کشف غرض ۱۹۵
- الف) توجه به معانی ثانوی آیات ۱۹۶
- ب) توجه به بسامد مسائل مطرح شده در سوره ۱۹۷
- ج) توجه به آیات آغازین و پایانی سوره ۲۰۱
- د) توجه به آیات کلیدی سوره ۲۰۵
- هـ) توجه به فواصل آیات ۲۰۸
- و) توجه به آیات مشیر به ثمره ۲۱۱

- ز) توجه به سوگندهای ذکر شده در سوره ۲۱۴
 ح) توجه به داستانهای ذکر شده در سوره ۲۱۵

بخش سوم: شبهات، چالش‌ها و آسیب‌ها

- درآمد ۲۱۹
۱. شبهات پیرامون کشف غرض سوره ۲۲۱
- الف) دوری بودن فهم سوره و کشف غرض ۲۲۱
- ب) بی‌نیازی از غرض در صورت کشف سیاق ۲۲۳
- ج) دخالت عوامل دیگر به جز غرض در انسجام سوره ۲۲۴
۲. چالش‌های کشف غرض سوره ۲۲۹
- الف) نبود اطلاعات کامل ۲۲۹
- ب) وجود اطلاعات جعلی ۲۳۱
- ج) ناهمخوانی نتایج ۲۳۲
۳. آسیب‌شناسی کشف غرض سوره ۲۳۵
- الف) عدم جامع‌نگری ۲۳۵
- ب) بی‌توجهی به غرض تنزیلی و تطبیقی ۲۴۱
- ج) خلط غرض اصلی و فرعی ۲۴۸
- د) کلی‌بستگی ۲۵۰
- ه) چند غرضی ۲۵۵
- و) ذکر مضمون به جای غرض ۲۵۷
- ز) نادیده گرفتن برخی از آیات سوره ۲۶۰
- ح) تک‌بعدی‌نگری ۲۶۳
- ط) سایر آسیب‌ها ۲۶۶

بخش چهارم: ثمرات توجه به اغراض سوره‌ها

- درآمد ۲۷۱

۱. ثمرات شناختی؛ درک حکیمانی ساختار و محتوای سوره..... ۲۷۳
- نقش غرض در سازواری ساختاری و شکلی سوره..... ۲۷۳
۱. طول سوره ۲۷۴
۲. چند بخشی بودن سوره ۲۷۶
۳. آهنگ سوره..... ۲۷۸
۴. چینش مطالب ۲۸۱
- نقش غرض در سازواری محتوایی سوره ۲۸۶
۱. چگونگی خطاب ۲۸۶
۲. شیوه اقناع ۲۸۷
۳. گزینش مطالب ۲۹۴
- رابطه بیان گزینشی داستان حضرت موسی علیه السلام و غرض سوره‌ها ۲۹۶
- نقش کلان غرض‌ها در ساختار و محتوای گروهی سوره‌ها ۳۱۴
۱. تناسب سبک قرآن با غرض هدایتی کلان قرآن ۳۱۵
۲. تناسب سبک سوره‌های مکی و مدنی با غرض کلان هر دوره ۳۱۷
۳. تناسب سبک سوره‌های دوره اول و دوم مکی با غرض خاص آن دوره ۳۲۴
۲. ثمرات کاربردی؛ امکان ارائه تفسیری کامل‌تر از سوره..... ۳۲۷
- پیراستن تفسیر از فراتفسیر و پساتفسیر ۳۲۷
- پاکیزه نگاری ۳۳۲
۱. اولویت بخشی به پیام‌های آیه ۳۳۳
۲. به‌گزینی مطالب موجود در منابع تفسیری ۳۳۷
- ارائه تصویری منسجم از سوره..... ۳۳۹
- دفع شبهات..... ۳۴۲
- کاستن از احتمالات تفسیری ۳۴۴
- دقیق‌تر شدن برداشت‌های تفسیری ۳۴۶
- جلوگیری از برداشت‌های تفسیری نادرست ۳۴۹
- رفع تعارضات ۳۵۳

اعتبار سنجی منابع تفسیری	۳۵۵
استخراج پیام‌های بیشتر از سوره	۳۶۰
کشف تناسب حقیقی میان سوره‌ها	۳۶۳
۳. نمونه عملی؛ کشف غرض سوره قلم و تأثیر آن در فهم و تفسیر سوره	۳۶۹
مقدمه: نگاهی گذرا به محتوای سوره	۳۶۹
فرایند کشف غرض سوره	۳۷۰
الف) کشف سیاق موقعیت سوره	۳۷۰
ب) کشف سیاق فراسوره‌ای	۳۷۶
ج) کشف سیاق لفظی سوره	۳۷۹
د) جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نهایی در غرض سوره	۳۸۲
تأثیر کشف غرض در تفسیر سوره قلم	۳۸۴
۱. تناسب سوره	۳۸۴
۲. تناسب آیات	۳۸۵
۳. آیات استثنایی	۳۸۷
۴. کشف حکیمانگی متن سوره در گزینش مطالب	۳۸۸
۵. تبیین مفهوم مفردات	۳۸۹
۶. تبیین مراد و مقصود آیات	۳۹۱
۷. جداسازی مباحث تفسیری از فراتفسیری و پساتفسیری	۳۹۳
۸. کشف نکته‌های بیشتر از سوره	۳۹۴
نتایج	۳۹۷
کتابنامه	۳۹۹

دیباچه

- مقدمه
- پیشینه
- مفاهیم
- پیش فرض ها (مروری بر دلایل انسجام سوره های قرآن)

دیباچه

مقدمه

انسجام به معنای وحدت و پیوستگی تمامی بخش‌های سوره می‌باشد؛ به گونه‌ای که هر بخش، تکمیل‌کننده و در عین حال، نیازمند بخش‌های دیگر است و هم‌چنین اجتماع این بخش‌ها نمودی پیدا می‌کند که آحاد آن‌ها ندارد. بی‌تردید، در پس هر وحدت، عامل وحدت‌آفرینی وجود دارد که توانسته است از اجزایی کثیر، پیکره‌ای واحد بسازد و میان بخش‌های مختلف، ارتباط و هم‌گرایی ایجاد کند. کشف آن عامل، باعث روشن شدن پیوند بخش‌های مختلف سوره گشته، امکان فهم دقیق‌تر و کامل‌تری از سوره را میسر می‌سازد.

مسئله انسجام، از دغدغه‌های اصلی مفسران معاصر است و کوشش‌های فراوانی در مسیر تبیین انسجام و کشف محور انسجام آفرین به انجام رسیده است، اما آرای ایشان دچار تشتت فراوان است و به علت فقدان محکی روشن و استوار، نمی‌توان به داوری قطعی میان این نظریات پرداخت. این تشتت‌ها و عدم امکان داوری قطعی، نشان می‌دهد که مبانی و قواعد علمی روشنی برای دستیابی به عامل انسجام وجود ندارد.

برای برون‌رفت از این مشکل، نخست باید جنس و نوع عامل انسجام

سوره مشخص گردد (غرض، موضوع یا...)؛ سپس همه ابعاد مسئله، مانند گونه شناسی عامل انسجام و تأثیر آن در ساختار شکلی و محتوایی سوره تنقیح شود. افزون بر این، لازم می‌نماید که قواعد معتبر و علمی دستیابی به این عامل منقح گردد. این رساله در پی پاسخ‌گویی به این نیازهاست تا با تکمیل مبانی و اصول شناختی و کاربردی لازم در زمینه انسجام محتوایی، آن را برای استفاده در اختیار مفسران قرار دهد.

این نوشتار در پی پاسخ به این پرسش کلیدی است که غرض چه نقشی در انسجام بخشیدن به سوره دارد؟ برای پاسخ‌گویی به این پرسش، چند پرسش دیگر نیز پاسخ داده خواهد شد:

۱. دیدگاه مفسران در مورد عامل انسجام سوره‌ها چیست؟
  ۲. وجه برتری غرض بر دیگر عوامل احتمالی انسجام بخش سوره چیست؟
  ۳. گونه‌های مختلف غرض کدام است؟
  ۴. چگونه می‌توان غرض سوره را کشف کرد؟
  ۵. غرض چه نقشی در ساختار ظاهری و محتوایی سوره دارد؟
  ۶. کشف غرض چه فایده‌ای برای تفسیر سوره دارد؟
- نگارنده بر این باور است که غرض نزول سوره، عامل انسجام و وحدت‌آفرین سوره می‌باشد؛ چرا که:

۱. مفسران در بیان عامل انسجام سوره، آگاهانه یا ناخودآگاه به سمت غرض متمایل شده‌اند.
۲. تنها غرض است که می‌تواند به سوره انسجام بخشد، نه موضوع و نه هیچ عامل دیگر.

۳. با توجه جامعیت سوره‌های قرآن، می‌توان حدس زد که هر سوره افزون بر غرض اصلی، چندین غرض فرعی و جنبی نیز داشته باشد.

۴. راه کشف غرض سوره از طریق تحلیل سیاق جامع سوره میسر است.
۵. غرض سوره باعث تکوین ساختار شکلی (مانند طول سوره) و محتوایی (مانند شیوه بیانی) سوره می‌شود.
۶. در صورت کشف غرض، فهم بهتر و کامل‌تری از سوره به دست می‌آید.

پیشینه پژوهش

ادبیات علمی مرتبط با نظریه نقش غرض در انسجام سوره، در پنج بخش قابل طبقه‌بندی است:

۱. پژوهش‌های مربوط به علم مناسبات؛
۲. پژوهش‌های مربوط به انسجام سوره‌ها؛
۳. پژوهش‌های مربوط به نظریه وحدت موضوعی؛
۴. پژوهش‌های مربوط به اهداف و مقاصد سوره‌ها؛
۵. پژوهش‌هایی که مستقیماً به نظریه نقش غرض در انسجام سوره‌ها پرداخته‌اند.

در ادامه به ترتیب، به تبیین و تحلیل اجمالی هریک از آن‌ها خواهیم پرداخت. نخست: علم مناسبات؛ این دانش از علوم کهن اسلامی شمرده می‌شود. تأسیس این علم به ابوبکر نیشابوری (متوفای ۳۴۲ ق) نسبت داده شده است. در تعریف و موضوع و ثمره علم مناسبات گفته شده است: «علمی که با آن، عوامل چینش اجزای قرآن (جمله‌ها و آیات و سوره‌ها) شناسایی می‌شود. موضوع این علم، آن اجزایی است که زمینه پیوند مطالب را فراهم می‌آورد و ثمره آن، کشف جایگاه هر جزء و ارتباط میان آن جزء با اجزای پیشین و پسین می‌باشد.»^۱

۱. بقاعی، نظم‌الدرر، ج ۱، ص ۵.

این دانش در پی کشف وجوه هم‌بستگی میان اجزاء قرآن است که می‌تواند در قالبی کاملاً آشکار، هم‌چون نقص کلام در آیه اول و تکمیل آن در آیه دوم، تأکید، تفسیر، اعتراض و بدل باشد؛ یا در قالب‌های غیر آشکاری، هم‌چون تضاد و شبه تضاد، واقع شود که در آن، اجزاء به وسیله جامع وهمی، به یکدیگر مرتبط می‌شوند.^۱

بحث از عامل انسجام سوره‌ها، ارتباط تنگاتنگی با کشف غرض سوره دارد؛ چراکه نخستین گام در راستای کشف غرض سوره، کشف ارتباط‌های جزئی میان اجزای سوره است.^۲ البته رابطه دوسویه است؛ یعنی در برخی از موارد، با دانستن غرض سوره، تناسب میان برخی اجزای به ظاهر ناسازگار سوره، کشف می‌شود.^۳

دراز تصریح دارد که عنایت به شناخت مقاصد سوره و موضوع‌های آن، نقش مهمی در کشف صحیح مناسبات میان آیات سوره دارد.^۴

مصطفی مسلم می‌گوید: آثار ادراک مناسبات بر کشف هدف سوره، بسیار است و در مقابل، ظهور هدف در سوره موجب روشن شدن مناسبات فراوانی بین مقاطع می‌شود.^۵

تألیفات متعددی در زمینه مناسبات آیات به رشته تحریر در آمده است. از معروف‌ترین آن‌ها می‌توان به «نظم الدرر» تألیف بقاعی (متوفای ۸۸۵ق) اشاره کرد که تناسب یکایک آیات قرآن را به تفصیل، بیان کرده است. زرکشی

۱. رک: طائی، موجز البیان، ص ۱۵۱ و ۱۵۲.

۲. رک: بقاعی، نظم الدرر، ج ۱، ص ۵.

۳. رک: بهجت پور، تفسیر تنزیلی، ص ۳۸۵.

۴. دراز، النبأ العظیم، ص ۱۵۸ و ۱۵۹. (دار القلم، ۱۳۹۰ق).

۵. مسلم، مباحث فی التفسیر الموضوعی، ص ۴۶.

(متوفای ۷۷۴ق) و سیوطی (متوفای ۹۱۱ق) نیز فصلی از کتاب خویش را به این مسئله اختصاص داده‌اند. سیوطی کتاب مستقلی هم در این زمینه، با عنوان *علم المناسبات في السور والآيات* به رشته تحریر در آورده است.

در میان مفسران قدیم نیز می‌توان به علامه طبرسی اشاره کرد که به نظم سوره فاتحه اشاره می‌کند.^۱ فخر رازی نیز از نظم آیات سوره بقره سخن می‌گوید.^۲

مشکل عمده تألیفات مذکور، این است که عموماً به وجوه ارتباطی جزئی میان دو آیه مجاور بسنده می‌کنند و دید جامع‌نگری به کل سوره، به مثابه یک واحد مستقل و متمایز ندارند؛ بنابراین، اکتفا به علم مناسبات، مطابق پژوهش قدما، برای کشف عامل انسجام سوره‌ها به هیچ وجه، بسنده نیست.

البته در دوران معاصر، با توجه ویژه به مسئله مناسبات، به نوعی نقطه ضعف پژوهش‌های قدیم پوشش داده شده است. بدین ترتیب، انسجام و پیوستگی میان مجموعه آیات درون سوره، در قالب یکی از مسائل ثابت در علم مناسبات، بسیار مورد توجه قرار گرفته است که در ادامه بدان اشاره می‌شود.

دوم: انسجام و پیوستگی سوره؛ همان گونه که گذشت، پیوستگی سوره یکی از شاخه‌های تقریباً نوین علم مناسبات است که به انسجام و وحدت میان آیات داخل سوره می‌پردازد.

دانشمندان معاصر در زمینه انسجام سوره‌ها، تحقیقاتی انجام داده‌اند؛ از جمله عبدالله دزاز در «النبا العظيم»، صبحی صالح در «مباحث في علوم القرآن»، آیت الله معرفت در «التمهید»، عباس همامی در «چهره زیبای قرآن»، سید محمد علی ایازی در «چهره پیوسته قرآن» و....

۱. طبرسی، مجمع‌البیان، ج ۱، ص ۱۱۰.

۲. فخر رازی، مفاتیح‌الغیب، ج ۷، ص ۱۰۶.

در میان تفاسیر نیز می‌توان به «فی ظلال القرآن»، تألیف سید قطب؛ «المیزان» تألیف علامه طباطبائی؛ «الاساس» تألیف سعید حوی؛ «نظام القرآن» تألیف فراهی؛ «تفسیر مراغی» و... اشاره کرد. مقاله‌هایی نیز در این موضوع نگاشته شده و به بخش‌هایی از مسئله اشاره کرده است؛ از جمله «پیوستگی متنی سوره‌های قرآن کریم» تألیف سید مهدی لطفی و «بررسی رویکردهای انسجام مضمونی آیات» تألیف ایوب اکرمی.

در این بین، برخی از تألیفات نیز وجود دارد که با بررسی ساختار سوره‌ها، انسجام و هماهنگی آن‌ها را نمایان ساخته است؛ از جمله کتاب ساختار «هندسی سوره‌های قرآن» تألیف محمد خامه‌گر. خامه‌گر در این تألیف تلاش کرده است تا ثابت کند سوره‌های قرآن متشکل از اجزایی مترابط با یکدیگر بوده، در مجموع یک ساختار منسجم را شکل می‌دهند که می‌توان آن را در قالب نمودار تبیین کرد.

در این تألیفات نیز عمدتاً بر اصل وجود تناسب و پیوستگی میان مجموعه آیات یک سوره تأکید شده یا به صورت عملی، تلاش شده است تا انسجام سوره‌ها تبیین گردد، اما از عامل حقیقی انسجام بخش و وحدت آفرین سوره، کمتر سخن به میان آمده است. البته برخی از تحقیقات پیش‌گفته مطالبی در زمینه عامل انسجام آفرین دارند که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود.

سوم: وحدت موضوعی؛ مراد از وحدت موضوعی، اجتماع همه آیات سوره پیرامون یک موضوع خاص است. نظریه وحدت موضوعی در دوران معاصر به‌طور جدی مطرح شده و بسیاری از مفسران و محققان بدان روی آورده‌اند؛ چندان که شاید بتوان آن را گفتمان غالب در عرصه تفسیر معاصر قلمداد کرد.

وحدت موضوعی گاهی ناظر به کل قرآن است و تبیین می‌کند که همه آیات ناظر به یک موضوع، در هر قسمت از قرآن که باشند، در هماهنگی و

وحدت کامل با یکدیگر قرار دارند و تعارضی میان آنها نیست، بلکه کامل‌کننده یکدیگرند. این مسئله ارتباطی با نظریه انسجام سوره‌ها ندارد و در مباحث تفسیر موضوعی مطرح می‌شود. از جمله کتاب‌هایی که به وحدت موضوعی به این معنا پرداخته، کتاب *الوحدة الموضوعية*، تألیف محمود الحجازی است. گاهی نیز مراد از وحدت موضوعی، انسجام درونی آیات یک سوره پیرامون موضوعی خاص است. نظریه وحدت موضوعی به معنای اخیر را بایستی تکامل یافته نظریه انسجام سوره‌ها دانست که افزون بر اصل انسجام، به عامل آن نیز توجه می‌دهد؛ یعنی می‌کوشد مجموعه آیات هر سوره را بر گرد محوری خاص تمرکز بخشد.

نوشته‌های فراوانی در زمینه وحدت موضوعی به رشته تحریر در آمده است. از جمله باورمندان به نظریه وحدت موضوعی، اشواق الأبیض در کتاب *«الوحدة الموضوعية في القرآن الكريم»* است. وی در این کتاب پس از تبیین مفهوم وحدت موضوعی و دیگر مباحث مقدماتی، به ارتباط وحدت موضوعی و علم مناسبات می‌پردازد، سپس به رابطه وحدت موضوعی و تفسیر موضوعی اشاره می‌کند و در خاتمه نیز به تفصیل، به بیان وحدت موضوعی سوره انبیاء می‌پردازد. همان‌گونه که مشخص است، وی تلاش خاصی برای تبیین عامل انسجام سوره - که به اعتقاد وی، موضوع سوره است - نمی‌کند، بلکه در مباحث نظری، می‌کوشد نظریه را برآمده از علم مناسبات معرفی کند و بلافاصله وارد مباحث عملی می‌شود.

نمونه دیگر، «کتاب التفسیر الموضوعی و منهجية البحث فيه» تألیف زیاد الدغامین است که بحث نسبتاً مفصلی را در زمینه وحدت موضوعی به انجام رسانده و اشکال‌هایی را بر عملکرد مفسرانی چون بقاعی و سید قطب وارد کرده است که عمدتاً به ضعف در مبنا بر می‌گردد. همین‌گونه، صلاح الدین

عبد الفتاح الخالدی، در کتاب «التفسير الموضوعی بین النظرية و التطبيق» که در بخشی از کتاب خویش، مراحل تفسیر بر مبنای وحدت موضوعی را تبیین کرده است.

هم چنین می‌توان به کتاب «نظریه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن» تألیف سید علی اکبر حسینی اشاره کرد. این کتاب نیز به اصل نظریه وحدت موضوعی پرداخته است و حتی نتیجه می‌گیرد که سوره‌های قرآن فاقد وحدت موضوعی هستند.

باید نظریه وحدت موضوعی را به نوعی، نظریه رقیب برای نظریه نقش غرض در انسجام سوره‌ها تلقی کرد؛ چه آن‌که عامل انسجام سوره‌ها را نه غرض، بلکه موضوع محوری سوره می‌داند؛ بنابراین رساله حاضر به گونه‌ای، نقد این نظریه به شمار می‌رود.

چهارم: مباحث مربوط به اهداف و مقاصد سوره‌ها؛ یکی دیگر از حوزه‌های پژوهشی نزدیک به موضوع این پژوهش، تحقیقاتی است که به اهداف و مقاصد سوره‌ها توجه کرده است. این تحقیقات غالباً به صورت عملی، در پی تبیین اهداف هر یک از سوره‌های قرآن است. از جمله کتاب‌هایی که در این زمینه نگاشته شده است، می‌توان به کتاب «اهداف کل سورة و مقاصده» تألیف شحاته اشاره کرد. شحاته می‌کوشد فهرستی از محتویات سوره را در قالب عباراتی کوتاه بیان کند، اما نتیجه تلاش او فراتر از همان فهرست نیست و نمی‌تواند انسجام و یک پارچگی سوره را نمایان سازد و چه بسا با ذکر اهداف و اغراض به ظاهر مختلف، به خواننده این گونه القا می‌کند که اهداف و مقاصد موجود در سوره‌های قرآن هیچ‌گونه هماهنگی و انسجامی با یکدیگر ندارند. در میان مفسران نیز می‌توان به ابن عاشور در «تفسير التحرير و التنوير» اشاره کرد که تلاشی مشابه شحاته و با همان اشکال‌ها به انجام رسانده است.

پژوهش حاضر با تلاشی فراوان، کوشیده است تا ثابت کند اهداف و مقاصد بخش‌های مختلف سوره، همگی در یک راستا و تکمیل کننده یکدیگر هستند و بدین ترتیب، تلاش می‌کند نقیصه تحقیقات مذکور را پوشش دهد.

پنجم: پژوهش‌هایی که مستقیماً به مسئله نقش غرض در انسجام بخشی سوره‌ها پرداخته‌اند؛ این گونه نوشته‌ها بسیار محدود می‌باشند؛ از جمله استاد بهجت‌پور در مقدمه «تفسیر همگام با وحی» و مقدمه کتاب «شناخت نامه» و هم چنین در کتاب «تفسیر تنزیلی»، صفحات معدودی را به این مسئله اختصاص داده، تنها به تقریر اصل نظریه بسنده می‌کند، اما به تحلیل و تقریر ابعاد مختلف آن نمی‌پردازد.

نوشته دیگر، «ساختار هندسی سوره‌های قرآن» تألیف محمد خامه‌گر است که پیش از این بدان اشاره شد. او نیز به طور اجمالی، به نقش غرض در انسجام سوره اشاره می‌کند و حتی روش‌های کشف غرض را نیز بر می‌شمارد، لکن همت اصلی وی تقریر نظریه اصلی خویش، یعنی وجود ساختار هندسی در سوره‌های قرآن است و به نقش غرض، به صورت فرعی می‌نگرد.

این نویسنده در مورد روش‌های کشف غرض به تفصیل سخن گفته است، لکن نسبت به پژوهش حاضر از جامعیت کافی برخوردار نیست.

کتاب دیگری که به نقش غرض توجه کرده، کتاب «نگرش سیستمی به سوره‌های قرآن کریم» تألیف ایرج گلجانی امیرخیز است. وی علائم و معیارهایی را که به وسیله آن‌ها می‌توان پیام خاص هر سوره را کشف کرد، معرفی می‌کند. او هم چنین محورهای دست‌یابی به درکی هماهنگ از آیات به ظاهر متنوع هر سوره را بر می‌شمارد. وی دلایل عرضه متنوع موضوعات آیات به جای عرضه موضوعات هم نسخ را نیز یاد می‌کند. این کتاب همانند کتاب «ساختار

هندسی»، در پی اثبات نظریه نویسنده، یعنی سامانمندی محتوای هر سوره است و به نقش غرض، به شکل فرعی اشاره می‌کند.

به نظر می‌رسد، هر دو نویسنده متوجه این نکته شده بودند که عامل تکوین هندسه یا سیستم، غرض سوره است و بدین جهت، به غرض سوره توجه کرده‌اند، اما به صورت تفصیلی بدان نپرداخته‌اند؛ چه آن‌که مسئله اصلی آن‌ها نبوده است. به همین دلیل، نقاط ضعف و خلأ در آثار ایشان مشهود است؛ از جمله این‌که تلاش خاصی برای اثبات نقش غرض در انسجام سوره‌ها نکرده‌اند.

کتاب «نظریه وحدت موضوعی» نوشته سید علی اکبر حسینی نیز از جمله آثاری است که مستقیماً به نقش غرض در انسجام سوره‌ها پرداخته است، اما در قالب ناقد و نافی این نظریه. نویسنده که تمام همت خویش را به نقد و رد نظریه وحدت موضوعی اختصاص داده است، در بخشی از کتاب، طی دو صفحه، به نظریه نقش غرض در انسجام سوره‌ها اشاره کرده، مدعی این‌همانی میان دو نظریه می‌شود و به طور کلی می‌گوید همه نقدهایی که بر نظریه وحدت موضوعی وارد است، تماماً بر نظریه نقش غرض نیز وارد خواهد بود. همان‌گونه که در این پژوهش نشان خواهیم داد، این دو نظریه تفاوت ماهوی با یکدیگر داشته و وجود شباهت به معنای این‌همانی نیست. وی هم‌چنین در سراسر کتاب خویش تنها به نقد بسنده کرده است و مشخص نمی‌کند که اگر عامل انسجام سوره‌های قرآن، نه موضوع است و نه غرض، چگونه سوره‌های قرآن انسجام‌یافته‌اند؟ چه آن‌که ظاهراً خود نویسنده منکر اصل انسجام سوره‌ها نیست. پژوهش حاضر به نوعی، پاسخ به این انکار بوده، ادله‌ای را در اثبات وابستگی انسجام متن سوره به غرض بر می‌شمارد.

مفهوم شناسی

۱. غرض

«غرض» از لحاظ ریشه لغوی، به معانی متباینی چون ملالت و شوق باز می‌گردد.^۱ یکی از کاربردهای «غرض»، هدفی است که به سوی آن تیر پرتاب می‌شود یا فرجامی که برای رسیدن به آن تلاش می‌شود.^۲

غرض، اصطلاحی است که مفسرانی چون علامه طباطبائی برای نشان دادن محور انسجام و سیاق سوره به کار می‌برند. غرض در اصطلاح ایشان، تفاوت خاصی با معنای لغوی ندارد؛ جز آن‌که بر سوره‌های قرآن منطبق شده است. علامه معتقد است هر سوره برای بیان معنایی خاص و حصول غرضی معین سامان یافته است و با پایان یافتن سوره، آن غرض حاصل می‌شود.^۳ استاد بهجت‌پور در تعریف غرض سوره می‌نویسد: «هدفی که خدای متعال تحقق آن را از فروآوردن آیات سوره تعقیب می‌نموده است؛ هرچند صریحاً نامی از آن در سوره نیامده باشد. هدف نزدیک‌ترین و بی‌واسطه‌ترین مقصود و منظور خدا از فرستادن سوره است».^۴

فراهی نیز معتقد است غرض سوره (و به تعبیری: عمود سوره) مقصود و محصول سوره است که شاید در متن سوره بدان تصریح نشده؛ اما در کل سوره سرایان دارد و پس از تدبر در آیات سوره قابل کشف می‌شود.^۵ برخی نیز از تعبیری چون «فكرة السورة»^۶

۱. ابن فارس، معجم مقاییس، ج ۴، ص ۴۱۷.

۲. راغب، مفردات، ص ۶۰۵.

۳. طباطبائی، المیزان، ج ۱، ص ۱۶.

۴. بهجت‌پور، مهارت‌های بیان تفسیر، ص ۸۲.

۵. دغامین، التفسیر الموضوعی، ص ۲۲۳ و ۲۲۴.

۶. شرف‌الدین، الموسوعة القرآنية، ج ۹، ص ۲۱۵.

به معنای اندیشه و ایده^۱ موجود در ورای سوره و یا «روح ساری در سوره»^۲ به معنای حقیقت سوره که در ورای کالبدی از الفاظ پوشیده است، استفاده می‌کنند که به همان نکته اشاره دارد.

غرض سوره را از جهت تأثیر آن بر سوره نیز تعریف کرده‌اند؛ یعنی باعث انسجام سوره می‌شود. به گفته علامه طباطبائی هر بخش از بخش‌های کلام خدا که از یک‌دیگر جدا شده و سوره نام گرفته است، دارای گونه‌ای یک‌پارچگی در تألیف است. این یک‌پارچگی نه میان بخش‌های داخلی سوره وجود دارد و نه بین سوره‌های مختلف. به همین دلیل، اغراض و مقاصد سوره‌ها متفاوت بوده، هر کدام برای بیان معنایی خاص و حصول غرضی معین سامان یافته‌اند؛ و سوره به پایان نمی‌رسد مگر آن‌که این غرض حاصل شود.^۳

سید قطب معتقد است هر سوره از سوره‌های قرآن دارای شخصیتی منحصر به فرد بوده و تمام مطالب سوره بر مدار موضوع و غایت [معین] گرد آمده است.^۴

به گفته اصلاحی، عمود سوره امری است که کلیه مباحث سوره گرد آن شکل گرفته و بدین ترتیب، نظام خاصی بر سوره استقرار یافته است.^۵

استاد رضایی اصفهانی نیز هدف سوره را به نخ تسبیحی تشبیه می‌کند که سوره را به هم پیوند زده، بی‌توجهی به آن باعث از هم گسیختگی تفسیر می‌شود.^۶

۱. آذرنوش، فرهنگ معاصر عربی-فارسی، ماده «فکر».

۲. شحاته، اهداف کل سوره، ص ۵ و ۶.

۳. طباطبائی، المیزان، ج ۱، ص ۱۶.

۴. سید قطب، فی ظلال، ج ۱، ص ۱۲۴۳.

۵. رک: دغامین، التفسیر الموضوعی، ص ۲۲۳.

۶. رضایی اصفهانی، تفسیر قرآن مهر، ج ۱، ص ۷۳.

جمع‌بندی مفهوم غرض

در تحلیل و تکمیل سخنان محققان می‌توان گفت غرض سوره گاه از جهت چپستی و ماهیت، تعریف شده و گاه از جهت تأثیر آن بر سوره.

اما در جهت نخست، یعنی چپستی و ماهیت غرض سوره می‌توان گفت: اگر مخاطب به درستی به سوره گوش فرا داده و مضامین آن را به طور کامل درک نماید، تغییری در درون او ایجاد می‌شود که وی را به سمت تعالی سوق می‌دهد. از آن تغییر می‌توان با عنوان «غرض سوره» یاد کرد.

بنابراین، تعریف پیشنهادی از غرض سوره بدین قرار است: «تغییری که سوره در اندیشه و نفس مخاطب به وجود می‌آورد تا بتواند به سمت تعالی حرکت کند.»

از این تعریف روشن می‌شود که غرض سوره ایجاد فعل و انفعالات ذهنی است؛ مانند «ایجاد اشتیاق به عدالت» یا «ایجاد ترس از ظلم» که البته ممکن است نمود خارجی نیز داشته باشد؛ مانند: برقراری عدالت و دست برداشتن از ظلم. بنابراین، غرض سوره صرفاً ایجاد تغییر در ذهن و جان مخاطب است. اما برخی مخاطبان، در مقابل این تغییر، گرنش کرده و گامی در راستای تعالی برمی‌دارند و برخی دیگر، آن را پس زده و به گمراهی سابق خویش بازمی‌گردند. همچنین مشخص می‌شود غرض سوره، ایجاد تغییر و تحول در مخاطب است؛ هرچند به صراحت نامی از آن در سوره نیامده باشد.

مطالب فوق در بیان چپستی غرض بود. اما از جهت دوم، یعنی تأثیر غرض در ساختار و محتوای سوره، می‌توان گفت: خداوند حکیم، برای حصول غرض و ایجاد تغییر مورد نظر در مخاطبان، تنها از موادی استفاده کند که مناسب آن تغییر باشد و آن مواد را به مقدار حساب شده، در سیستمی هماهنگ جهت نیل به آن غرض سامان دهد. بنابراین، غرض سوره

تعیین کننده و توجیه کننده نوع، میزان و چگونگی ترکیب و چینش مضامین سوره می باشد. از این جهت است که گفته می شود غرض سوره حجم سوره را تعیین می کند و چون ستون خیمه، باعث شکل گیری شخصیت متمایز و منسجم سوره شده، و همانند روحی در کالبد الفاظ سوره در جریان است و مثل نخ تسبیح تمام آیات سوره را به یکدیگر پیوند می زند که تفصیل آن در فصول مختلف این کتاب آمده است.

دانشمندان برای اشاره به غرض از تعابیر مختلفی چون: هدف، مقصود، فکرة، روح و عمود استفاده می کنند که تفاوت معناداری بین آن ها نیست. در این پژوهش عنوان «غرض» به جهت شیوع نسبتاً بیشتر در زبان مفسران به ویژه علامه طباطبائی برگزیده شده است.

در پایان لازم است به این نکته تذکر داده شود که برخی از مفسران تعابیری چون اغراض، اهداف و مقاصد سوره را بکار می برند، اما مرادشان بیان سرخط اهم محتویات سوره است؛ به عبارت دیگر، عموماً کاربرد این الفاظ به صیغه جمع، انصراف به بیان سرخط محتویات سوره دارد که چه بسا غرض سوره [طبق تعریف ما] در میان آن ها نباشد.^۱

۱. برای نمونه ابن عاشور در مقدمه سوره مبارکه نبا می نویسد: «أغراضها: اشتملت هذه السورة على وصف خوض المشركين في شأن القرآن وما جاء به مما يخالف معتقداهم، ومن ذلك إثبات البعث، وسؤال بعضهم بعضاً عن الرأي في وقوعه مستهزئاً من الإخبار عن وقوعه و تهديدهم على استهزائهم. وفيها إقامة الحجة على إمكان البعث بخلق المخلوقات التي هي أعظم من خلق الإنسان بعد موته وبالخلق الأول للإنسان وأحواله. و وصف الأحوال الحاصلة عند البعث من عذاب الطاغين مع مقابلة ذلك بوصف نعيم المؤمنين. و صفة يوم الحشر إنذاراً للذين جحدوا به والإيماء إلى أنهم يعاقبون بعذاب قريب قبل عذاب يوم البعث. وأدمج في ذلك أن علم الله تعالى محيط بكل شيء ومن جملة الأشياء أعمال الناس.» (ابن عاشور، التحرير والتنوير، ج ۳، ص ۶). همان گونه که مشخص است عبارت ابن عاشور بیشتر به

همچنین، برخی برای اشاره به عامل انسجام سوره از «موضوع محوری» یا «وحدت موضوعی» یاد می‌کنند که تفاوت ماهوی با غرض دارد و در ادامه، بدان خواهیم پرداخت.

۲. وحدت موضوعی

وحدت موضوعی، در عنوان این پژوهش وجود ندارد، لکن نظر به ارتباط آن با عنوان تحقیق، مناسب است به مفهوم شناسی آن نیز پرداخته شود. موضوع از ریشه «وضع» می‌آید که به معنای پایین آوردن شیء می‌باشد.^۱ موضوع در متون نوشتاری امری تصویری، کلی و زمینه‌ای است که حکمی در مورد آن صادر نشده است.^۲ احتمالاً بدان جهت به این امر، موضوع می‌گویند که بسان ماده خام، زیر دست نویسنده قرار می‌گیرد تا هرگونه که بخواهد، در آن تصرف کند.

گاهی از لفظ «موضوع» برای اشاره به «مسئله» استفاده می‌شود، لکن موضوع (Topic) غیر از مسئله (Problem) است. مسئله، برآمده از دغدغه

بیان سرخط محتویات سوره می‌ماند تا بیان اغراض سوره؛ هر چند که برخی از عبارات وی، از جمله «تهدیدهم علی استهزائهم»، می‌تواند نشان دهنده غرض سوره باشد؛ به عبارت دیگر، ابن عاشور به نوعی بین گزارش محتوا و بیان غرض یا اغراض سوره جمع (و چه بسا خلط) کرده است. شحاته نیز که از تعبیر اهداف و مقاصد استفاده می‌کند، دقیقاً به همین صورت عمل کرده است. وی در بیان اهداف و مقاصد سوره انفطار می‌نویسد: «مقاصد السوره: ۱. وصف أهوال القيامة؛ ۲. تقصير الإنسان في مقابلة الإحسان بالشكران؛ ۳. بيان أن أعمال الإنسان موكل بها كرام كاتبون؛ ۴. بيان أن الناس في هذا اليوم: إما برة ممنعون وإما فجرة معذبون.» (شحاته، أهداف كل سورة، ج ۴، ص ۶۷).

۱. ابن فارس، معجم مقاییس، ج ۶، ص ۱۱۷.

۲. پاکتنچی، روش تحقیق، ج ۴، ص ۱۳۰ و ۱۳۱؛ نیز:

ذهنی نویسنده یا همان مشکله (Difficulty) است و انگیزه ای می شود تا شخص متنی را به هدف رفع این دغدغه سامان دهد.^۱ به همین دلیل است که مسئله در هیئت سؤال مطرح می شود و برای نمونه گفته می شود: «چگونه می توان از ناکامی کشتی گیران در مسابقات جلوگیری کرد؟» اما موضوع، به بستر کلی طرح مسئله نظر دارد؛ یعنی مشخص می کند که مسئله و راه حل آن، مربوط به چه حوزه ای است. موضوع مسئله پیش گفته «ورزش کشتی» است.

اما «وحدت موضوعی» اصطلاحی است که بسیاری از دانشمندان برای اشاره به انسجام درونی سوره ها به کار می برند؛ بدان معنا که تمام مسائل مذکور در سوره، بر مدار موضوع واحد گردآمده اند.^۲

البته وحدت موضوعی، در ادبیات علمی - عربی، به معنای تفسیر موضوعی نیز به کار می رود؛ بدان معنا که تمام آیات مربوط به یک موضوع، در هر جای قرآن که باشد، در هماهنگی کامل با دیگر آیات مربوط به آن موضوع بوده، در صورت دید جامع به آن ها، می توان علم افزوده ایجاد کرد.^۳ مراد ما از وحدت موضوعی همان معنای نخست است.

۳. انسجام

انسجام از ریشه «س ج م» و در ادبیات عرب به معنای ریختن و جریان دادن شئی چون آب و اشک می باشد.^۴ انسجام در باب انفعال، به معنای روان

۱. پاکتچی، روش تحقیق، ج ۴، ص ۱۳۰ و ۱۳۱.

۲. الابيض، الوحدة الموضوعية، ص ۲۶؛ مسلم، مباحث في التفسير الموضوعي، ص ۱۶؛

معرفت، التمهيد، ج ۵، ص ۱۹۳.

۳. رک: الابيض، الوحدة الموضوعية، ص ۲۶؛ مسلم، مباحث في التفسير الموضوعي، ص ۱۶.

۴. ابن فارس، معجم مقاییس، ج ۳، ص ۱۳۶؛ ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۲۸۰.

شدن آب یا اشک است.^۱ مقصود از انسجام سخن در علم بدیع، این است که سخن همانند آب روان، در قالبی آسان و الفاظی نغز و ترکیبی سالم جاری شود؛ به گونه ای که (حتی بدون هرگونه آرایه ادبی) کاملاً دل نشین باشد.^۲ البته مراد ما از انسجام در این تحقیق، امری فراتر از اصطلاح علم بدیع است و به معنای لغوی فارسی آن نزدیک تر می باشد.

انسجام در زبان فارسی، به معنای یک پارچگی و هماهنگی و هم خوانی در اجزاء است.^۳ ظاهراً در لغت عربی، چنین معنایی شایع نیست^۴ و برای رساندن این معنا، از لفظ «وحدت» (و بعضاً «تناسب» و «نظم») استفاده می شود.^۵

انسجام به معنای پیوستگی و وحدت میان آیات است که متن یا سوره را به منزله کلام واحدی^۶ درمی آورد؛ در نتیجه مفاهیم و داده های آن در موضوعات گوناگون کاملاً هم سو و هماهنگ و به دور از ناسازگاری و تعارض خواهند بود؛ بنابراین مراد از انسجام محتوایی، صرف وجود ارتباط (Connection) و اتصال قوی یا ضعیف، کامل یا سطحی نیست؛ بلکه مراد، نوعی یک پارچگی و

۱. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۲، ص ۲۸۱؛ زبیدی، تاج العروس، ج ۱۶، ص ۳۳۴.

۲. ابن ابی الاصبغ، بدیع القرآن، ص ۲۴۷؛ تهرانی، ج ۱، ص ۲۸۱ و ۲۸۲. برای آگاهی تفصیلی رک: مطلوب، معجم المصطلحات البلاغیه، ص ۱۹۳ و ۱۹۴.

۳. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۱، ص ۶۱۸.

۴. انسجام در لغت عربی (معاصر) به سه معنا به کار می رود: (۱) معنای اصل لغوی: جاری و روان شدن (آب)؛ (۲) معنای مربوط به علم بلاغت: شیوا بودن (کلام)؛ (۳) به معنای هماهنگ بودن، هم ساز بودن، تناسب داشتن، هم خوان بودن و انسجام داشتن. (آذر نوش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، ماده سجم). معنای سوم همان معنای مورد نظر ماست، لکن معنای سوم لفظ بوده، در کاربردهای علوم قرآنی، برای این معنا شایع نیست.

۵. باجوده، حسن محمد، الوحدة الموضوعية في سورة يوسف ﷺ، ص ۱۵.

6. Sura-as-a-unity.

وحدت (Unity) می‌باشد که برخاسته از یک دید تمرکز یافته است.^۱

سید قطب، با سبکی ابتکاری، برای اشاره به انسجام سوره از تعبیر «شخصیت سوره» استفاده می‌کند.^۲ شخصیت، مجموعه‌ای منسجم و واحد، متشکل از صفات و خصوصیات نسبتاً ثابت و مداوم است که بر روی هم یک فرد را از فرد دیگر متمایز می‌کند.^۳ این واژه در عربی نیز در همان معنای فارسی به کار می‌رود.^۴

گزیده سخن، آن‌که انسجام به معنای وحدت و پیوستگی تمامی بخش‌های سوره می‌باشد؛ به‌گونه‌ای که هر بخش تکمیل‌کننده و در عین حال نیازمند بخش‌های دیگر باشد و اجتماع این بخش‌ها نمودی پیدا کند که آحاد آن‌ها ندارد.

گفته می‌شود: در علوم قرآنی بحث از هم‌بستگی به تدریج توسعه یافته و از محدوده ارتباط میان آیات مجاور فراتر رفته و به پیوستگی نظام‌مند کل سوره - که بیان‌گر نظم منطقی در شاکله سوره است - اطلاق می‌گردد.^۵ این دانش - که از آن به علم مناسبات یاد می‌شود - گاه از مناسبات میان جمله‌ای بحث می‌کند، گاه از مناسبات میان آیه‌ای، گاه از مناسبات میان سوره‌ای و گاه نیز از پیوستگی تمام آیات در یک سوره.^۶ گفته می‌شود: رویکرد سنتی در مسئله مناسبات رویکردی «خطی - جزئی‌نگر» بود که امروزه به رویکرد

1. Mir, unity OfThe Text, EQ, v5, p 405.

۲. سید قطب، فی ظلال، ج ۱، ص ۲۷ و ۵۵۵، ج ۳، ص ۱۲۴۳.

۳. انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۵، ص ۴۴۶۱.

۴. آذر نوش، فرهنگ معاصر عربی فارسی، ص ۵۰۷.

۵. ایازی، چهره پیوسته قرآن، ص ۱۶.

۶. رک: همان، ص ۳۶ به بعد.

«نظام وار-کلی نگر» تبدیل شده است.^۱ مراد از انسجام سوره همین رویکرد جدید است.

نکته دیگر آن که انسجام در دو ساحت محتوایی و ساختاری قابل پی گیری است. آن چه تاکنون بیان شد، ناظر به انسجام محتوایی بود، اما انسجام ساختاری - که در ادبیات عرب با عنوان «الوحدة الفنية» یا «الوحدة البیانیة» یا «النظم الفتی» یاد می شود - به معنای هم گونی و تناسب ظاهری آیات و سوره هاست؛ بر خلاف انسجام محتوایی که به معنای هم گونی و تناسب معنوی آن هاست.^۲

مروری بر دلایل انسجام سوره های قرآن

اکنون جا دارد ذیل مفهوم شناسی انسجام، مروری بر ادله انسجام سوره های قرآن نیز شود؛ چه آن که اساس نظریه غرض محوری در انسجام سوره ها، بر پیش فرض وجود انسجام در سوره استوار شده است.

انسجام سوره ها ارتباط تنگاتنگی با علم مناسبات داشته و یکی از مسائل این علم، بررسی تناسب میان مجموعه آیات درون یک سوره است.^۳ دانشمندان در اثبات پیوستگی و تناسب سوره های قرآنی ادله متعددی را بیان کرده و برخی از ادله را مورد نقض و ابرام قرار داده اند. البته به نظر می رسد امروزه، اصل نظریه انسجام سوره های قرآن امر پذیرفته شده ای در میان مفسران جهان اسلام باشد.^۴ به همین جهت، تحقیق حاضر، انسجام سوره های قرآن را به عنوان

۱. میر، ادبیات قرآن، ص ۲۶.

۲. رک: دراز، النبأ العظیم، ص ۱۴۳؛ دغامین، التفسیر الموضوعی، ص ۲۱۴.

۳. ابازی، چهره پیوسته قرآن، ص ۴۸.

۴. میر، ادبیات قرآن، ص ۲۲.

پیش فرض، پذیرفته است، از این رو از ورود تفصیلی به این عرصه صرف نظر کرده، خوانندگان را به منابع مربوط ارجاع می دهد.^۱ در این عرصه تنها برای آشنایی با ادله اثبات انسجام سوره ها، مروری گذرا بر اهم این دلایل خواهد شد.

نخست: توقیفی بودن چینش آیات در سوره

گفته می شود: توقیفی بودن ترتیب و چینش آیات هر سوره یکی از مبانی، بلکه اصل و اساس اعتقاد به پیوستگی قرآن است.^۲ محققان معتقدند وحدت موضوعی سوره ها نتیجه ناگزیر توقیفیت سوره هاست.^۳

گرچه برخی محققان تلازمی میان توقیفیت آیات و وحدت موضوعی نمی بینند،^۴ اما انکار رابطه میان توقیفیت و اصل انسجام، بسیار مشکل است. آیا می توان پذیرفت که چینش آیات به دستور الهی و به دست پیامبر ﷺ صورت گرفته است، لکن هیچ نظم و هماهنگی میان آن ها وجود ندارد؟

۱. از جمله کتاب هایی که به اثبات اصل نظریه انسجام درونی سوره ها پرداخته اند می توان به این کتب اشاره کرد: تناسب آیات، محمد هادی معرفت؛ پژوهشی درباره تناسب آیات و سور، عبدالهادی فقهی زاده، پایان نامه ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، بهمن ۱۳۷۲؛ چهره پیوسته قرآن، سید محمد علی ایازی؛ چهره زیبای قرآن، عباس همایی؛ الوحدة الموضوعية في القرآن الكريم، اشواق حسن علی الابيض؛ وحدة السور القرآنية، محمد علی سلامه؛ الوحدة القرآنية، محمد خوجه؛ تناسب در ساختار قرآن کریم، حسن خرقانی، پایان نامه ارشد، دانشگاه رضوی، ۱۳۷۹؛ انسجام ساختاری و محتوایی قرآن، مهدی جعفری، پایان نامه ارشد، دانشگاه معارف، ۱۳۸۹.

۲. ایازی، چهره پیوسته قرآن، ص ۱۶۶.

۳. حجازی، الوحدة الموضوعية، ص ۱۲.

۴. حسینی، نظریه وحدت موضوعی، ص ۱۶۲.

دوم: حصر آیاتی چند در یک سوره

به گفته علامه طباطبائی، هر یک از قسمت‌های کلام الهی که خداوند آن را جداگانه بیان کرده و نام سوره بر آن نهاده، دارای یک نوع پیوستگی است که این ارتباط میان دو سوره مختلف یا اجزای آن‌ها وجود ندارد.^۱

آیت الله معرفت نیز معتقد است اختلاف حجم سوره‌ها هرگز به صورت اتفاقی و بدون سبب معقول نمی‌باشد و همین جهت است که وحدت موضوعی یا وحدت سیاق هر سوره را تشکیل می‌دهد؛ یعنی میان آیات هر سوره رابطه معنوی و تناسبی نزدیک وجود دارد.^۲

سوم و چهارم: اقتضای حکمت و بلاغت

قرآن کلام خداوند حکیم است. حکمت اقتضا دارد که اجزای این کلام از هر جهت متحد و هماهنگ باشند. بلاغت نیز - که جلوه‌های آن در سوره‌های قرآن موج می‌زند - مقتضی تناسب و هماهنگی میان تمامی اجزای کلام است. اصولاً انسجام و هماهنگی، در کلام‌های بشری ضرورت دارد تا چه رسد به قرآن کریم که کلام الهی و معجزه پیامبر ﷺ است.^۳ آیا می‌توان قرآن را معجزه الهی دانست و فصاحت و بلاغت را تا حد هم‌آورد جویی پذیرفت، اما پیوستگی آیات را لازم ندانست؟^۴

پنجم: سکوت مشرکان

هم‌زمان با نزول نخستین آیه‌های قرآن، مخالفت مشرکان با پیامبر ﷺ و

۱. طباطبائی، المیزان، ج ۱، ص ۱۶.

۲. معرفت، علوم قرآنی، ص ۴۰۶.

۳. حسینی، نظریه وحدت موضوعی، ص ۱۷۲؛ ایازی، چهره پیوسته قرآن، ص ۱۷۷.

۴. ایازی، چهره پیوسته قرآن، ص ۱۷۶.

قرآن آغاز شد. ندای هم‌آوردجویی قرآن نیز بر این مخالفت‌ها و لجاجت‌ها شدت می‌بخشید و ایشان از هرگونه تلاش برای زیر سؤال بردن قرآن فرونمی‌گذازدند. بی‌شک، اگر آیات قرآن پراکنده و باری به هر جهت بود، مشرکان لجوج هرگز از آن نمی‌گذشتند. این در حالی است که تاریخ و محتوای آیات، از این انتقاد مشرکان خاموش است و حتی اشارتی هم به آن نشده است.^۱

ششم: ضرورت و بداهت

گفته می‌شود: پیوستگی، ضرورت هر کتاب و نوشته‌ای است. چنین پیوستگی‌ای در کتب آسمانی و به ویژه قرآن دوچندان می‌شود. بایستی موضوعی که کنار موضوعات دیگر آمده است، با آن‌ها تناسب داشته، از حضور خود دفاع کند و فصاحت و بلاغت کلام را اثبات کند.^۲

هفتم: شواهد قرآنی

برخی از اوصافی که قرآن برای خویش بیان کرده، شاهی بر ضرورت نظم درونی و ارتباط آیات سوره‌های قرآن است؛ اوصافی چون کتاب، عزیز، قول فصل، حکیم، نور مبین، لایاتیه الباطل، بصائر و قرآن مبین؛ چراکه اوصاف یاد شده ملازم چنین نظمی هستند.^۳

هشتم: شواهد روایی

لسان برخی از روایات توصیف‌گر قرآن، مستلزم نظم و تناسب و انسجام آن است.^۴ در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. حجازی، الوحدة الموضوعیه، ص ۱۲-۱۵.

۲. ایازی، چهره پیوسته قرآن، ص ۱۷۷ و ۱۷۸.

۳. حسینی، نظریه وحدت موضوعی، ص ۱۹۳.

۴. ر.ک. همان، ص ۱۹۴.

امام صادق علیه السلام در تحلیل و تبیین گمراهی بعضی از مفسران می‌فرماید:
 «نمی‌نگرند که کلام با چه چیزی آغاز و با چه چیزی پایان یافته است.»^۱

امام باقر علیه السلام در توصیف قرآن می‌فرماید: «آن، کلامی متصل است که قابل انصراف بر وجوه مختلف می‌باشد.»^۲

امام صادق علیه السلام در تبیین شرایط مفسر می‌فرماید: «بدانید که هرکس کتاب خدا را نشناسد و تقدیم و تأخیر و ابتدا و انتها و دلالت ماقبل و مابعد و آنچه بر ماقبل و مابعد مترتب می‌شود را نشناسد، عالم به قرآن نیست.»^۳

آن چه بیان شد، اهم ادله اثبات انسجام سوره‌ها بود. در پایان باید تذکر داد که برخی از ادله اثبات نقش غرض در انسجام سوره‌ها، مانند نقش غرض در تکوین متن - که در بخش اول رساله بدان پرداخته‌ایم - اصل انسجام سوره‌ها را نیز به اثبات می‌رساند.

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۰، ص ۳.

۲. قمی، تفسیر قمی، ج ۱، ص ۲۰.

۳. مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۰، ص ۴، با تلخیص و تقطیع.